

Földváry Miklós István

A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporalejanak jellegzetesseigi III.

Eredet, rokonság, megkülönböztető jegyek*

Közel egy évtizede tettem közzé egy két-resztes tanulmányt,¹ amelyben fölhívtam a figyelmet arra, hogy a történeti európai és ezen belül a magyar zsolozsma nem csak az énekelt tételek, vagyis az antifónák, rezponzoriumok, himnuszok válogatása és helyzete szerint rendeződik azonosítható hagyományokba (úgynevezett uzusokba), hanem az olvasmanyrend is hasonlóan szilárd és fölismerhető mintázatokat alkot. Nem mellékes, hogy a zsolozsma tényleges szoveganyaganak legnagyobb részét az olvasmányok teszik ki, és hogy ez a forráscsoport, azaz a lekcionárium megvilagithat olyan kérdéseket, amelyek az énekanyag, vagyis az antifonále elemzésekor rejtve maradnak. A dolgozat első részében vázoltam a kutatás kereteit és lehetoseigi, majd kimutattam, hogy az esztergomi lekcionárium legkorábbi, XIII. századi forrásaitól utolsó fönnmaradt, XVI. századi emlekeig tartós és következetes, más magyar reszahagyomanyokhoz képest is azonnal fölismerhető rendszert alkot. A közelmúlt két, egymáshoz kapcsolódó tudományos folfe-

Földváry Miklós István (Gödöllő) középkor-kutató, liturgiatortenesz, az ELTE BTK Latin Tanszékének habilitált adjunktusa, az OTKA-ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgia-történeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatoja.

fedezése meghozta a lehetoseigi, hogy e fölismerés időbeli és térbeli határait is kitágítsuk, és közvetve megalapozzuk a zsolozsma-lekcionariumok egész Európára kiterjedő osszehasonlito elemzését:

(1) A magyarországi liturgiának valosinuleg első fönnmaradt könyve az *Esztergomi benedikcionále* a XI. század utolsó negyedéből. Elemzésekor világossá vált, hogy a benne foglalt főpapi aldassorozat² a műfaj eddig ismert legbővebb, egyedi gyujtemenye.³ A róla írt kismonografiaban⁴ amellett érveltem, hogy a benedikcionále saját rétege kortárs irodalmi alkotás, minden bizonynal Esztergomból, az István-kor évtizedeiből. Az áldások viszont nemcsak önmaguk-

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának keretében készült (ÚNKP-17-4) a „Kora Árpád-kori irodalmunk újjonnan fölfedezett emléke, az Esztergomi benedikcionále szövegkiadása” című kutatási terv részeként.

¹ FÖLDVÁRY Miklós István: „A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporalejanak jellegzetesseigi” I–II, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 143–154., 405–440.

² JÓZSA Attila: „Benedictio pontificalis sollemnis. Az ünnepélyes főpapi áldás”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 227–234.

³ UO: „A benedikcionále mint liturgikus konyvtopus”, *Uo.* XX (2012/2013) 227–234.

⁴ FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum Kiadó ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2014. (Műhelytanulmányok 1).

ról tanúskodnak, hanem közvetve arról a liturgikus gyakorlatról is, amelynek részét képezték, sőt éppen ezek az adatok segítenek elhelyezni az áldásgyűjteményt a térben és az időben. Közülük részletesen földolgoztam a szentek kultuszát és a liturgikus év szerkezetének könyvbeli megjelenítését, különös tekintettel az évnegyedes böjtök helyzetére, illetve a perikóparendet, amely a bibliai szövegekre épülő számos áldásból közvetve kiolvasható, de a bibliai helyeket kommentáló beszédek befolyására csak általában utaltam.

(2) Déri Balázs fölismerése volt, hogy az áldások szövege nemcsak a bibliai olvasmányokkal, hanem az egyházatyák beszédeivel is dialógust folytat, sőt számos patrisztikus hely idézése szövegszerűen kimutatható bennük. Az adott liturgikus naphoz kapcsolódóan idézett szövegek ráadásul megegyeznek azokkal, amelyekből a XIII–XVI. századi esztergomi breviáriumok az adott nap szerzőit és homíliáit veszik.⁵ Négyrészes tanulmányának⁶ függelékében⁷ a szerző teljes jegyzéket közölt a patrisztikus szöveghelyekhez kapcsolódó áldásokról, és közülük is kiemelte azt a 39 tételt, amelyeknél mind az idézés ténye, mind a patrisztikus forrásszöveg azonosítása kétségtelen.

A fölfedezés tétje nagy mind a benedikcionále, mind a zsolozsma-lekcionárium szempontjából. Mindeddig a mise perikóparendje számított a benedikcionáléból elvonható legszilárdabb liturgikus adatnak, de ez Magyarországon belül széttartó, és a XI–XII. század fordulóján jelentős változáson mehetett keresztül.⁸ A zsolozsma-lekcionárium azonban most már törés nélkül követhető a benedikcionále keletkezési idejétől az esztergomi úzus megszűnéséig, így közvetlen bizonyíték arra, hogy a XI. századi áldások megalkotásának liturgikus környezete a későbből ismert esztergomi gyakorlat volt. Másfelől éppen a benedikcionále idézései segítenek visszadatálni a XI. század utolsó negyedére, sőt áttételesen az István-korra a zsolozsma-lekcionáriumnak azt az összeállítását, amelynek első közvetlen forrásai csak a XIII. századból, az MR 67-es zágrábi kódexből és a *Breviarium notatum Strigoniense*-ből („strahovi breviárium”) állnak rendelkezésünkre. A két tényező együtt erősítené meg azt a véleményemet, hogy az esztergomi úzus megalkotása a magyar államalapítás

⁵ Az esztergomi zsolozsma-olvasmányok legmegbízhatóbb forrásai a zágrábi Knjižnica Metropolitana MR 67-es jelzetű breviáriuma és a prágai Strahovská knihovna DE I 7 jelzetű kottás breviáriuma (csak temporále, hasonló kiadása: SZENDREI Janka: *Breviarium notatum Strigoniense saeculi XIII*. Zenetudományi Intézet, Budapest 1998. [Musicalia Danubiana 17]) a XIII. századból (BNS), illetve az 1480 (BS) és 1558 közt megjelent nyomtatott kiadások. Modern kiadásban eddig hat kötet jelent meg (ádvéntől pünkösdig): NÉNYEI Sára – CSONKA Szabina Babett – FÖLDVÁRY Miklós István – SZOLIVA Gábor OFM: *Breviarium Strigoniense (editio ad experimentum)*. Argumentum – ELTE BTK Latin Tanszék, Budapest 2016–2018. (Monumenta Ritualia Hungarica. Series Practica IV/a–f).

⁶ DÉRI Balázs: „Az Esztergomi benedikcionále zsolozsmalekcionáriuma” I–IV, *Magyar Egyházzene* XXI (2013/2014) 377–390., XXII (2014/2015) 3–14., 145–154.

⁷ Uő: *Uo.* XXII (2014/2015) 150–152. (ld. az előbbi jegyzetet).

⁸ FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále* (4. jz.) 53–54.

egyik első, tudatosan tervezett és a szertartási élet egészére kiterjedő intézkedése, egyszerismind önálló és nagyszabású szellemi teljesítménye volt.⁹

Hogy mindezt kijelenthessük, egyetlen feltételen múlik: mennyire sajátos, mennyire megkülönböztető jelentőségű Esztergomra nézve az olvasmányoknak az a halmaza, amelynek idézését az áldásokban filológiai pontossággal sikerült kimutatni?

A liturgikus úzusok összehasonlító elemzése vesződéses munka. Sok, mégpedig terjedelmes forrás részletes földolgozását igényli, hogy azután a nyert adatok nagyobb részét érdektelennek nyilvánítsuk... Az úzusok ugyanis részei egy fölöttes egységnek, az összefoglaló értelemben vett római rítusnak, amelyen belül a tulajdonságok nagyobb része a rítus egységét, kisebb része az úzusok különbözőségeit erősíti. Azt azonban csak a tapasztalat jelöli ki, hogy mely tulajdonságok melyik csoportba tartoznak.

Mint az esztergomi zsolozsma-lekcionárium esetében is láttuk, az egyazon úzushoz tartozó források megdöbbentő folytonosságot tanúsítanak.¹⁰ Némi történelmi változás nem elképzelhetetlen, de gyökeres változtatásra csak egészen ritkán akad példa. Ezért a megkülönböztető és a nem megkülönböztető vonások szétválasztásához a legtermékenyebb módszer a sokféleségre épülő kutatás: minél több és egymástól minél távolabbi, de az illető úzust biztosan és jellegzetesen képviselő forrás összevetése.

E szempontoknak a XV–XVI. század nyomtatott egyházmegyes szerkönyvei felelnek meg leginkább, mert címük, kolofonjuk vagy rubrikáik egyértelműen közlik, hogy a forrás mely úzushoz tartozik, és mert a könyvkiadás folyamatának minden résztvevője, az elrendelő (püspök), a kivitelező (nyomdász), a forgalmazó (könyvkereskedő) és a vásárló (klérus) is abban volt érdekelt, hogy a legmegbízhatóbb források sokszorozódjanak meg az új technika révén.¹¹ Ezért, jóllehet végső soron XI. századi állapotok iránt érdeklődünk, nem a XI. század szegényesebb és bizonytalan eredetű forrásállományához fordultam,¹² hanem egy ósnyomtatványkori „pillanatfelvétel” segítségével.

⁹ Uo. 29., 81–82; Uő: *Egy úzus születése I. A Chartoivirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században I.* Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2017. 9., és különösen az előkészületben lévő második kötet liturgikus elemzései, amelyek közül több időközben önálló tanulmányként is megjelent. A teljes anyag elérhető a vallastudomany.elte.hu/node/76 oldalról (Tervezett kötetek, Hartvik-agenda, Bevezető 2).

¹⁰ Uő: „A magyarországi zsolozsma-lekcionárium” (1. jz.) II. 422–440.

¹¹ A nyomtatványok jelentőségéről részletesebben ld. az usuarium.elte.hu nyitóoldalán közölt megfontolásokat, ill. Natalia NOWAKOWSKA: „From Strassburg to Trent. Bishops, Printing and Liturgical Reform in the Fifteenth Century”, *Past and Present* CCXIII (2011/november) 3–31.

¹² A téma genetikus megközelítésének alapműve a legkorábbi homiliáriumok kivonatos közlésével: Reginald GRÉGOIRE: *Les Homélieires du moyen âge. Inventaire et analyse des manuscrits*. Róma 1966. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series maior. Fontes 4); uő: *Homélieires liturgiques médiévaux*. Spoleto 1980. (Biblioteca degli ‘Studi Medievali’ 12). A kézirat hagyományhoz: Raymond ÉTAIX: *Homélieires patristiques latins. Recueil d’études de manuscrits médiévaux*. Párizs 1994. (Collection des études augustinienes. Série Moyen-Age et temps modernes 29). Általában, további

gével mértem föl, hogy mi egyetemes, és mi megkülönböztető értékű a Déri Balázs által kiemelt 39 tételből.

Mintegy húsz egyházmegye – általában érseki székhelyek – breviáriumai-ból kivonatoltam¹³ és vettem össze az esztergomiakkal analóg helyeket, és nyertem általuk egy, a latin rítusú Európa teljes területét arányosan lefedő „tipológiai hálót”, azaz olyan, statisztikailag értékelhető mintát, amely kiegészíthető, tovább sűrítendő, de kijelöli a változatok mozgásterét és a jellemző irányokat. Mielőtt ennek eredményeit a jelen kutatás közvetlen tárgya szempontjából ismertetném, ki kell térnem néhány általánosabb megfigyelésre, amelyek nélkül sem az adatgyűjtés, sem az adatok értékelése nem lenne meggyőző, de amelyek fontosak lehetnek bármely további, zsolozsma-lekcionáriumokkal foglalkozó kutatásnak számára:

(1) A sokféleségre épülő kutatás nemcsak földrajzi értelemben írja le a lehetséges változatokat, hanem történelmi értelemben is. Ahogyan az élet és a kultúra más területein, úgy a liturgiában is egyidejűleg léteznek „konzervatív”, korábbi állapotokat hosszan megőrző, és „progresszív”, az újításokra fogékony személyek, közösségek, intézmények. A jelen mintavételből is kiolvasható, hogy a zsolozsma olvasmányokkal való ellátása a kezdetektől az újkor hajnaláig milyen keretek közt zajlott.

Az „ős-zsolozsma” olvasmányanyaga a bibliai szöveg históriák szerinti, folyamatos olvasása.¹⁴ Közvetve ezt támasztja alá már az elolvasandó szöveg mennyisége is, ha a legkorábbi forrásokat és az olvasmányokhoz kapcsolódó responzorium-ciklusokat tekintjük, de elsődleges forrás is jelenít meg ilyen állapotot. A lyoni úzus¹⁵ ugyanis, amely számos más összefüggésben mint a legegyszerűbb, legkezdetlegesebb rítusváltozat áll előttünk, az év jelentős részében kizárólag bibliai lekciónkat használ, vasárnapokon három nokturnuson át, és patrisztikus olvasmányokat csak rendszertelenül és nem is az év legtekintélyesebb napjain iktat közéjük.

A következő fokozat a vásár- és ünnepnapok harmadik nokturnusának el-
látása homíliával, azaz a napi miseevangéliumot kommentáló szöveggel. Ez
szinte mindenütt megvan, és a szövegek válogatása (amint még visszatérek

bibliográfiával: Cyrille VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Pastoral Press, Portland Oregon 1986. 314-329; Eric PALAZZO: *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*. Liturgical Press, Collegeville Minnesota 1998. 83-106., Aimé-Georges MARTI-MORT: *Les lectures liturgiques et leurs livres*. Brepols, Turnhout 1992. (Typologie des Sources du Moyen Age Occidental 64). A korai források csak megerősítik az alább részletezett eredményeket.

¹³ A források tételes felsorolását ld. a tanulmány végén. A válogatás egyenletesen lefedí a középkori Európa érseki tartományait, továbbá magába foglalja azokat az egyházmegyéket, amelyek az Esztergomi benedikcionále eredetével és hagyományozásával kapcsolatban fölmerülhetnek, vö. FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále* (4. jz.) 32.

¹⁴ *Ordo Romanus XIII-XIV*. Kiadásuk: Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Peeters Publishers, Louvain 1931-1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29) II. 467skk., ill. III. 23skk.

¹⁵ FÖLDVÁRY Miklós István: „Napszaki himnuszok a zsolozsmában. Tipológia és történelem”, *Magyar Egyházzene* XXIV (2016/2017) 3-26; Lyonról: 8.

rá) meglehetősen egységes. Figyelemreméltóbb, hogy számos hagyomány egész évben csak homíliaként használ patrisztikus szöveget, és egyáltalán nem ismer szermót, vagyis olyan beszédet vagy kommentárt, amely a második (ritkán még az első) noktornus bibliai lekciónak lépne a helyére.

A lektionárium legszéttartóbb és vélhetően legkésőbbi rétege a szermóanyag. A mondottaknak megfelelően több hagyományból teljességgel hiányzik, ahol viszont megvan, ott sem terjed ki az évközi (vízkereszt, illetve pünkösdi utáni) időre. Ezek az időszakok csak bibliai olvasmányokat és homíliákat ismernek a vasárnapok első-második, illetve harmadik noktornusára, sőt a nyári-őszi időszakban a könyvek fizikailag is elkülönítik a kettőt: külön szakaszban közlik előbb a történeteket, vagyis a bibliai olvasmányokat egyvégtében, és utánuk újabb fejezetcsoporthoz a homíliákat.

Ez azt jelenti, hogy az egész évre, tehát az évközi vasárnapokra is kidolgozott szermonárium teljesen egyedülálló jellegzetessége az esztergomi úzsnak. Ez a tény csak azért nem hívta föl magára a figyelmet jelentőségéhez mértén, mert történetesen a római breviárium „tridentini” változata is erre az útra lépett, habár tartalmilag teljesen más szermóválogatással.¹⁶ Az esztergomi megoldást ezért ismerősnek találta mindaz, aki a XVI–XX. századi római breviáriumiakon nevelkedett. Ez az „optikai csalódás” azonban nem homályosíthatja el a tényt, hogy még a közvetlenül Trident előtti, XVI. századi római breviáriumiok sem használnak év közben szermókat,¹⁷ míg az esztergomi breviáriumiok teljes következetességgel hozzák ugyanazt a válogatást legalább a XIII. század óta. További különlegessége az esztergomi könyveknek, hogy három réteget (történetek, szermók és homíliák) nem különítik el fizikailag, hanem egyetlen ciklusban, egy-egy vasárnapra rendezve közlik.

(2) Nem lehet eléggé sajnálni, hogy az Esztergomi benedikcionáléban idézett olvasmányok döntő többsége homília, tehát az egyetemesebb, kevésbé változékony réteghez tartozik. A homíliaanyag elemzése mégis alkalmat ad néhány megfigyelésre, amelyet hasznos előre rögzíteni.

Mivel a homíliák nem általában vett beszédek, hanem a napi evangélium szoros kommentárjai, nem elsősorban a liturgikus naphoz, hanem annak evangéliumához kötődnek. Ez azt jelenti, hogy a perikóparend „érzékeny pontjai”, vagyis azok a napok, amelyek a római rítuson belül különböző evangéliumot kaphatnak, különböző homíliát is fognak kapni. Ez nem szünteti meg az összehasonlító elemzés lehetőségét, hiszen az azonos perikópához kapcsolódó homíliák akkor is analóg viszonyban maradnak, ha az egyházi év-

¹⁶ *Breviarium Romanum ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. Pii V. Pont. Max. iussu editum.* Apud Paulum Manutium, Róma 1568. Hasonmás kiadása: Manlio SODI – Achille Maria TRIACCA: *Breviarium Romanum. Editio princeps (1568).* Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1999. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 3).

¹⁷ A jelen összehasonlításához egy 1482-es kiadást használtunk. Részletes, kiváló elemzést közöl az olvasmányrend átalakításáról Gregory DIPPPO: *Compendium of the Reforms of the Roman Breviary, 1568–1961. Part 3.2 – 1529 versus 1568* („Matins readings of the pre-Tridentine Breviary”). Megjelent a www.newliturgicalmovement.org oldalon 2009. szeptember 17-én.

ben nem ugyanakkor hangoznak el. Ennek láthatjuk szélsőséges eseteit a capuai breviáriumban, amely a rómainál látványosan eltérő, beneventán alkatú perikóparendet vesz alapul a pünkösöd utáni időszakban.¹⁸

A homíliaként fölhasználható szövegek köre nem végtelen. Az alkalmasság két feltétele, hogy a szerző tekintélyes és megbízható legyen, és hogy legyen az adott perikópához tartozó magyarázata. A patrisztikus kor klasszikusai még nem perikópákat, hanem teljes szövegeket magyaráztak, ilyen volt például Szent Ambrus Lukács- vagy Szent Ágoston János-kommentárja. E szövegek nagy gondolati mélységük dacára – vagy talán éppen azért – hosszúak, nehezen érthetőek, kevésbé összefogottak, egyszóval nem igazán szónoklatszerűek.

Érthető, ha a liturgikus használat összefüggésében népszerűbbé váltak náluk a kimondottan perikópákhoz rendelt, tényleges szentbeszédként elhangzott, érthetőbb és átláthatóbb szövegek, amelyeknek őstípusa Nagy Szent Gergely-pápa kétkönyvnyi homiliáriuma. Ezt a mintát követték nem sokkal később Beda Venerabilis, majd ismét valamivel később Halberstadti (vagy Auxerre-i?) Haymo kötetei.¹⁹ A három gyűjtemény viszonylag rövid idő alatt, a VII–IX. században keletkezett, ami önmagában is mutatja az igényt és az új irány népszerűségét. Ez a kor egyben a karoling liturgiaszervezés ideje, amely egy Nagy Szent Gergelyre és Beda Venerabilisra épülő gyűjtemény, a Paulus Diaconusnak tulajdonított homiliárium²⁰ révén gyakorolt maradandó hatást a liturgikus gyakorlatra.

Ha tehát osztályozni igyekszünk az egyes úzusok homiliáriumát, a forrás-ként fölhasznált gyűjteményekből érdemes kiindulni. A nagy európai átlagot a Paulus Diaconus-féle homiliárium (másként Karoling-homiliárium vagy Nagy Károly homiliáriuma) képviseli, alapvetően Gergely és Beda szövegeiből összeválogatva. Ide tartozik a mai Németország és Észak-Franciaország legtöbb egyházmegyéje, de az esztergomi úzus is. Ehhez képest egy archaizáló és egy újító irányt különböztethetünk meg. Az archaizálók ismertetőjegye, hogy előnyben részesítik a klasszikus, IV–V. századi egyházatyákat, és elzárkóznak a Nagy Szent Gergelynél későbbi szerzőktől, így már Bedától is. Ez a

¹⁸ A beneventán perikóparend legteljesebb forrása az 1000 körüli Benevento, Archivio Arcivescovile, VI-33 kottás misszále (hasonmás kiadása: Jacques HOURLIER OSB – Jacques FROGER: *Le manuscrit VI-33 Archivio Arcivescovile Benevento. Missel de Bénévont [Début du XIe siècle]*. Editions Peter Lang, Bern–Frankfurt 1983 (Paléographie Musicale 20). A beneventán perikóparend elterjedtségéről a tágabb térségben: Richard F. GYUG: *Liturgy and Law in a Dalmatian City. The Bishop's Book of Kotor (Sankt-Peterburg, Bran, F. no. 200)*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 2016. (Monumenta Liturgica Beneventana 7)

¹⁹ Kiadásaik többek között megtalálhatók a *Patrologia Latina* 76., 94. és 118. kötetében. Keresésükhöz hasznos digitális segédeszköz a zürichi egyetem középkori latin szemináriumának kísérleti honlapja: monumenta.ch. Az auxerre-i homiliáriumról: Henri BARRÉ: *Les homéliaires carolingiens de l'école d'Auxerre*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1962 (Studi e testi 225).

²⁰ Franz WIELAND: *Das Homiliarium Karls des Grossen auf seine ursprüngliche Gestalt hin untersucht*. [Lipcse 1897¹] Aalen 1972¹.

magatartás jellemző a római homiliáriumra, de a csoport többi képviselője is a Mediterráneumból való. Az újítók legkönnyebben a Haymo-féle homiliákról ismerhetnek meg, de a Haymo-féle korpusszal együtt szokott járni a homiliárium megújítására, átdolgozására tett minden más kísérlet is, amelyekre hamarosan kitérek. Újabban alapított vagy érsekséggé előléptetett, a latin Európa határvidékein fekvő egyházmegyék, mint Prága vagy Trondheim e típus legjellegzetesebb képviselői. Magától értődő, hogy az újító úzusok a maguk útját járják, egymástól is legalább annyira eltérnek, mint az archaizálóktól vagy a Karoling-típustól.

(3) A nagybani osztályozás természetesen nem jelenti azt, hogy az adott fő-típushoz tartozó homiliáriumok tételről tételre megegyeznének. A liturgikus évnak mindenütt marad néhány, homíliaválasztás szempontjából érzékeny pontja, amilyen például a pünkösöd utáni szombat (talán a nyolcad és az évnegyedes böjt „összecsúsítása” miatt), és van néhány alkalom, amikor megkockáztathatjuk, hogy a római rítus homíliaválasztása egyetemes. Különösen érdekes viszont egy alább részletezendő, egység és sokféleség közt átmeneti jelenség, amely kifejezetten és csak a zsolozsma-lekcionáriumoknál merül föl.

Liturgiaváltozatok leírásakor és összevetésekor alapfogalomnak számít a tétel, vagyis egy olyan, a liturgia szempontjából tovább nem osztható szövegidallami egység, amelynek meghatározott műfaja, és ennek révén rögzített helye és funkciója van a szertartásban. E tételekre kezdőszavaikkal, úgynevezett „incipit”-jükkel szokás hivatkozni, és valóban, a többi műfajnál az incipit általában szükséges és elégséges módon azonosítja a vele hivatkozott tételt. A zsolozsma olvasmányai két irányból is kikezdi ezt a gyakorlatot.

Az egyik probléma, hogy a római rítusú világi zsolozsmában minden olvasmány három lekczióra bontva hangzik el. A lekcziókat befejező formula zárja, majd rezponzorium következik, de a lekcziók egymást folytatják, egyenként nem képeznek új szöveget. Az általános elv mégsem érvényes minden körülmények között. A bibliai olvasmányok napokon vagy heteken keresztül is folytathatják egymást, és ilyenkor nem könnyű eldönteni, mi minősül a voltaképpeni tételnek, és mely kezdőszavak relevánsak a liturgia mint rendszer szempontjából. A nem bibliai szövegek átláthatóbbak, de itt is előfordul, hogy a tétel nem három, hanem hat vagy akár több olvasmányra terjed ki, amint az is, hogy minden lekczió önálló homília (így karácsonykor), vagy hogy a második, harmadik lekczió kezd önálló olvasmányt.

A másik probléma közelebbről érinti a jelen kutatást. Ha a homíliákat incipitekkel írjuk le, a különbség nagyobbak látszik, mint amekkora valójában. A kezdőszavak egészen mások lehetnek, de a szöveg forrását megnézve azt tapasztaljuk, hogy ugyanazt a beszédet vagy kommentárt kezdik el, legföljebb nem ugyanonnan. Elképzelhető tehát, hogy a tétel ugyanaz, miközben a kezdőszavak különböznek. Ez a tapasztalat nemcsak a források leírásánál int óvatosságra, hanem rávilágít egy általánosabb jelenségre is.

A zsolozsma-lekcionáriumot érő egyik legfőbb kihívás ugyanis a rövidítés igénye, az úzusokra tagolódás pedig jelentős részben függ az erre a kihívásra adott választól. A zsolozsma emberi megtervezői és újjászervezői a kezdetekkor és minden későbbi korban is művelt és felelősségteljes egyháziak voltak, akik mind a Szentírás, mind az egyházatyák olvasását értelmesen és viszonylag terjedelmesen gondolták el, azaz tartalmi szempontokat vettek figyelembe és befejezettségre törekedtek. Ez a beszédek, kommentárok összefüggésében azt jelenti, hogy nem szakítottak volna meg egy magyarázatot, amíg a magyarázat el nem jutott a magyarázott perikópa utolsó mondatáig, és tiszteletben tartották a szónoklatok egységét, irodalmi-retorikai ívét is. Habár kevesen, vannak olyan zsolozsma-lekcionáriumok, amelyek őrzik ezt a szemléletet.

Ám az olvasmányok a rítus összefüggésében más törvényszerűségeknek is kénytelenek engedelmessé válni. Az egyes ember szempontjából évenkénti, sőt az egész egyházi kultúrára vetítve évszázadokon át tartó ismétlődéssel a szövegek ismertté és megszokottá válnak. A tartalmi mozzanat, az „újat mondás” egyre inkább háttérbe szorul az emlékeztetéshez, fölidőzéshez képest. Nem mellékes körülmény, hogy a gondolatilag súlyos és nyelvileg igényes szövegeket a liturgusok nagy része is csak hozzávetőlegesen értette, amiről a sok értelemzavaró, de kitaróan hagyományozott szövegromlás éppen eléggé tanúskodik. A szöveg tehát a rítusban mintegy önmaga szimbólumává válik, formularizálódik. Ahhoz, hogy liturgikus szerepét betöltse, nem szükséges végig elhangoznia, elég, ha kezdőszavai, rövid részlete kitöltik azt a helyet, amelyet a liturgia szerkezete kijelöl neki. Kedvez ennek a folyamatnak a formaérzék, a szimmetria iránti igény is. A liturgiát naponta végző közösségben (ez mai tapasztalatunk is) a noktornusok második fele a recitált olvasmányok és a melizmatikus responzóriumi ütemes váltakozásaként csapódik le. Azt érezhetik (azt érezhették a régiek is) szépnek, egyenletesnek és megnyugtatónak, ha a két megszólalási mód és szertartási helyzet közül egyik sem kerül túlsúlyba, azaz nem tart érzékelhetően tovább a másiknál. Egy átlagos responzorium két-három percig szól, így az egyes lekciónok is arra hajlanak, hogy két-három perc alatt elolvasható terjedelmű szöveget foglaljanak magukba.

Az eredeti beszédekhez, kommentárokhoz képest tehát az olvasmányok töredékükre rövidülnek a zsolozsmáskönyvek többségében. A lehetséges végterményeket három fő típusba sorolom:

Az első típusnál az olvasmányt a szöveg első néhány mondata alkotja, minden tekintet nélkül a tartalmi mozzanatra. Ilyenkor a kezdőszavak emblematikus ereje megmarad, a szöveg viszont elveszti eredeti funkcióját, azaz nem kommentálja többé a perikópát vagy az ünnepet. Átlagosabb helyzetek azok, amikor egy-egy perikópa magyarázata megszakad az első egy-két mondat után, sokszor úgy, hogy a jellegzetesebb, tartalmasabb mondatok sorra sem kerülnek. Ezeknél is szélsőségesebb, akár nevetséges eset, ha a beszéd megszakad, még mielőtt a voltaképpeni tárgyra térne, és például mindhárom

lekcio Nagy Szent Gergely gyomorfájdalmairól vagy a nyári hőségnek a pápa egészségére gyakorolt kellemetlen hatásáról szól.²¹

A második típus az első fogyatékságait orvosolja viszonylag egyszerűen. Azoknál a beszédeknél, amelyeknél az első szakasz az imént idézett példákhoz hasonlóan bevezető jellegű, egyszerűen átugorja a kommentárként érdektelen mondatokat, és „in medias res” az alapszöveg magyarázatával indít. Ha az alapszöveg első mondatai kevésbé érdekesek (ilyen lehet egy példabeszédet vagy csodatételt bevezető történeti narratíva), azok is kimaradhatnak. Ettől kezdve viszont pontosan és mondatról-mondatra következik a kommentár lerövidült szakasza, és általában így sem jut el a tárgyalt perikópa végéig. A második típus tehát csak az első legkínosabb ügyetlenségeit küszöböli ki.

A harmadik típust lényegében már megelőlegezik azok a homíliagyűjtemények, amelyek egy-egy bibliai könyv helyett kifejezetten a liturgikus perikópákhoz íródtak mint szentbeszéd az egyházi év egy-egy napjára, és céljuk volt összegezni a korábbi exegetikai hagyományt (pl. Beda, Haymo). Ahol már ezek a nagyjából 10 perces beszédek is hosszúnak számítottak, ott tömörített és egyszerűsített összefoglaló válthatta ki az eredetit. Erre utal, hogy vannak olyan, egyelőre ismeretlen szerzőjű olvasmányok,²² amelyeknek megfogalmazása nem, de tematikája, szóhasználata pontosan követi egy-egy Gergely-beszéd tartalmát. A középkor második felében ösztönzőleg hathattak erre az irányra a patrisztikus írásmagyarázatot összefoglaló válogatások, amilyen pl. Aquinói Szent Tamás *Catena aurea*-ja.

Mindebből az következik, hogy ugyanaz a forrásszöveg különböző kezdőszavakkal, sőt parafrázálva is szerepelhet zsolozsma-olvasmányként. A rövidítés módja jellemző lehet egy-egy hagyományra, így például az esztergomi források incipit-szinten is megragadható rokonságban vannak egymással, de olyan áttételes forrásoknál, amilyen az Esztergomi benedikcionále, nem tu-

²¹ Pl. Greg. Hom. 22,1 (Pasc/H1/S/Hom): *Fractus longa molestia stomachus diu me caritati vestrae de lectionis evangelicae expositione loqui prohibuit. Vox namque ipsa a clamoris virtute succumbit, et, quia a multis audiri non valeo, loqui, fateor, inter multos erubescio.* Greg. Hom. 34,1 (Trin/H3/D/Hom): *Aestivum tempus, quod corpori meo valde contrarium est, loqui me de expositione Evangelii, longa mora interveniente, prohibuit. Sed numquid, quia lingua tacuit, ardere caritas cessavit?*

²² Különösen Trondheim, Prága és Halberstadt olvasmányanyagára jellemzők ezek a rendhagyóságok. A téma megérdemelné az elmélyültebb elemzést, de magyar vonatkozások híján a jelen dolgozatban nem foglalkozunk vele. Néhány véletlenszerűen előkerült párhuzam: a XI. századi sisteroni (Provence) homiliáriumban (BNF Lat. 3793) megvan a Trondheimben használatos vízkereszt-i szermó (vö. Max. Taur. 39); Héric IX. századi auxerre-i püspök homiliáriumban (BARRÉ: *Uo.* [19. jz.] I. 21., 164. oldal és I. 50. 168. oldal) megvan a Halberstadtban használatos homília a vízkereszt utáni 3. (*Postquam Dominus in monte Thabor qui est in Iudaea octo beatitudines docuit*) és a 4. nagyböjti vasárnapra (*Hoc mare pro diversitate locorum diversis vocabulis legimus nuncupatum*); egy IX. századi bajorországi homiliáriumban (Nathan J. RISTUCCIA: *The Bavarian Homiliary*, academia.edu) megvan a Trierben használatos homília (*Dominus noster Iesus Christus ascendit in naviculam*) a rá következő, 4. vasárnapra; az Auxerre-i Haymo homiliáit tartalmazó, XIII. századi BNF Lat. 3828-as kéziratban megvan a húsvét péntekjén Yorkban használatos homília (*Dominus igitur Iesus Christus cum se passurum et resurrecturum praediceret*).

dunk különbséget tenni egyazon homília különböző kezdőszavakkal és terjedelemben való, vagy akár kivonatolt megjelenési módjai között.

A fönt vázolt környezetben kell tehát értelmeznünk az esztergomi zsolozsma-lekcionáriumnak azt a 39 tételét,²³ amely összeköti a XI. századi benedikcionálét és a breviáriumok egybehangzó tanúságát. Az elemzés egyik iránya az egyes tételek vizsgálata az érzékeny pontok ismeretében (vagyis ahol a nyugati hagyomány széttartó), másik iránya az összes tétel mint összefüggő sorozat értékelése. Az első irány pozitív értelemben kívánja kimutatni, hogy melyek az esztergomi sorozatnak azok a szövegválasztásai, amelyek összeurópai szinten különlegesnek vagy legalábbis megkülönböztető jelentőségűnek számítanak. A második irány negatív értelemben választja le Esztergomról a fölmerülhető párhuzamokat: arra kíváncsi, hogy más hagyományoknak melyek azok a különleges vagy legalábbis megkülönböztető jelentőségű szövegválasztásai, amelyek kizárják, hogy az esztergomi benedikcionálét és zsolozsma-lekcionáriumot onnan származtassuk.

Az egyes liturgikus helyek, illetve perikópák érzékenységet az mutatja meg, hogy a sokféleségre épülő kutatás mekkora változatosságot tud kimutatni az egyes esetekben. Nem tekinthetünk informatívnak olyan napot és olyan perikópát, amelynek homíliája ugyanaz a szöveg Európa szinte minden, földrajzilag és szervezetenként távoli egyházmegyéjében. Minél több a kivétel, annál érzékenyebb az adott hely, annál nagyobb figyelmet érdemes szentelni neki az összehasonlító kutatásnál. Végül ahol már nem beszélhetünk kivételekről, mert egyetlen szövegválasztás sincs látványos fölényben a többihez képest, ott remélhetjük a legsokatmondóbb adatokat.

Az esztergomi homiliárium pozitív megközelítésben csalódást okoz. Ahol egyáltalán létezik jellegzetes, többségi szövegválasztás, ott Esztergom következetesen azzal tart: tökéletesen belesimul az Európa belső területein elterjedt, Karoling- vagy Paulus Diaconus-féle homiliárium által meghatározott tájba.

²³ Déri Balázs 39 kétségtelen találatát két továbbival tudom kiegészíteni a teljes forrásapparátus elkészítése után: 232b: *Et, qui illi constantiam tribuit, etiam discipulis recedentibus, ab inquisitione sua non recedere, ipsius vos exemplo doceat iam non mortuum, sed viventem feliciter quaerere, et quaesitum veraciter invenire.* Vö. Greg. Hom. 25,1: *quae a monumento Domini, etiam recedentibus discipulis, non recedebat* (szermó Mária Magdolna ünnepén). A tételválasztásnak egyetlen párhuzama sincs a vizsgált külföldi anyagban: ha Gergely-homíliát használnak, akkor a 33-at választják, míg a benedikcionále szerzőjét már korábban is megihlette a 25. beszéd (14b–c), minden bizonnyal ezért választott más hipotextust elhangzásának eredeti liturgikus napján, a fényes hét csütörtökjén (138a). – 238b: *Dignos vos faciat divinae benedictionis gratia, quae originalem mulieris maledictionem evacuoit, inter mulieres singulariter benedicta.* Vö. Aug. (?) PL 39,2104: *Impleta est ergo gratia, et evacuata est culpa; maledictio Evae in benedictionem mutatur Mariae* (szermó a 3. napra Nagyboldogasszony nyolcadában). Ez a szöveg is egyedülálló a referenciákhoz képest, de jelentősége kisebb, mint az előzőé. Nagyboldogasszony nyolcadában ugyanis szinte minden úzus több beszédet is előír. Közülük a legnépszerűbb Szent Jeromos egyik levele (*Cogitis me*), ez az elsődleges Esztergomban is. Az idézett beszéd az erősebben rövidítő MR 67-ben nem található meg (a BNS-hez nem tartozik szanktorále), így csak a XV. századtól adatolt.

Legföljebb annyit lehet róla kijelenteni – és ez sem hat az újdonság erejével –, hogy idegen tőle mind a Dél-Európára jellemző archaizálás, mind a peremterületekről ismert modernizálás.

Többet mond a negatív megközelítés. Esztergom szövegválasztásai ugyan mindvégig normakövetők, de normakövetésükben is eltérnek egy-egy azonos liturgikus tájhoz tartozó egyház szokásától. Nemcsak olyan, térben viszonylag közeliektől, mint Prága vagy Halberstadt, amelyek egyébként is kitűnnek rendhagyó tételeikkel, hanem például az egyébként konform Triertől (Ep/D4),²⁴ Kölnből (Oct.Pent), Magdeburgtól (Trin/D2, Trin/QuT/S), Salzburgtól (Trin/H13, Gyertyaszentelő), Mainztól (Trin/QuT/S) vagy Gnéznaól is (Ágnes).²⁵

Három olyan liturgikus hely van, ahol a forrásanyag általában véve is szétartó, azaz nincs többségi, jellegzetes tételválasztás. A három közül kettő érthető módon szermó: a vízkereszti, illetve a nagyböjt első vasárnapi matutínium első vagy második nokturnusának olvasmánya.

A legnépszerűbb szöveg itt Nagy Szent Leó pápa *Celebrato proximo die* kezdetű, 31. beszéde, de szintén elterjedtek egyes Szent Ágostonnak tulajdonított vagy Torinói Maximustól származó szövegek. Esztergom ezen a ponton Magdeburghoz hasonlóan Ruspei Fulgentius ritkábban használt 4. beszédét (*Notis fratres carissimi*) olvasta. Az Esztergomi benedikcionále áldásainak magdeburgi és braunschweigi kéziratát ismerve ez akár zavarba ejtő lehetne, mert érvként szolgálhatna amellett, hogy a szöveg nem Esztergomban, hanem Magdeburgban vagy környékén keletkezett, ha nem lenne még több negatív adatunk, amely egyértelműen kizárja a benedikcionále és a magdeburgi zsolozsma-lekcionárium kapcsolatát. A vízkereszti tételekkel kapcsolatban további ok az óvatosságra, hogy nem elég az ünnepet önmagában tanulmányozni. A vízkereszt utáni napok, a nyolcadba eső vasárnap és a nyolcadnap is fölhasznál szermókat, és több helyen előfordul, hogy az a szermó, amelyet egyes úzusok az ünnep napján használnak, más úzusokban is megjelenik később, valahol a nyolcad folyamán.

Nagyböjt első vasárnapján ismét egy Nagy Szent Leó-beszéd a legelterjedtebb, a 40., *Licet nobis dilectissimi* kezdetű. Ezt használja Esztergom is, immár nem csak Magdeburg, hanem például Köln, Mainz, Gnézna, sőt Regensburg ellenében.

A homíliaanyagból egyedül a pünkösd utáni szombat emelkedik ki változatosságával. A hely különlegessége, hogy az esztergomi homília ezúttal nem a források bő egyharmadában szokásos Beda-beszéd (Hom. 2,4), hanem egy jóval ritkább, Trierben és Regensburgban is megjelenő, Szent Ambrus művei közt hagyományozott, de bizonytalan eredetű szöveg. A hely egyszersmind újabb érv a salzburgi, mainzi, kölni vagy magdeburgi hatás ellen. Sietek azon-

²⁴ A rövidítések az usuarium.elte.hu/systems/missalia szabványát követik.

²⁵ A teljes adatsorok a vallastudomany.elte.hu/node/77 alatt található „Az esztergomi homilárium és párhuzamai”, ill. „Homiliarium Strigoniense de tempore” címmel.

ban megjegyezni, hogy amint Magdeburggal, úgy Trierrel és Regensburggal szemben is számos szermó- és homíliaválasztás állítható szembe, azaz bármennyire átlagos az esztergomi sorozat, a maga egészében nem felel meg egyetlen, a benedikcionále és az esztergomi úzus forrásvidékeként szóba jöhető közép-európai egyház gyakorlatának sem.

Végül arra az egyetlen, de meghatározóan fontos szermóra térek ki, amely az esztergomi hagyományt egész Európától megkülönbözteti. Mint a bevezető áttekintésben hangsúlyoztam, Esztergom legnyilvánvalóbb újítása az évközi szermonárium használata. Nemcsak az egyes szövegek, hanem maga a jelenség is ismeretlen az összes eddig megvizsgált úzusban, amint az is, hogy a zsolozsmáskönyvek mindhárom olvasmányt, a históriát, a szermót és a homíliát egyvégtében, egyetlen vasárnaphoz rendelve közölik. Márpedig az Esztergomi benedikcionále a Szentháromság utáni 21. vasárnap evangéliumának gyógyítástörténetéhez kapcsolódóan (*Erat quidam regulus*, J 4,46–53) kivételesen nem homíliát idéz,²⁶ hanem Nagy Szent Gergely pápa Ezékiel-kommentárját,²⁷ amely ugyanazon vasárnap második noktornusában hangzott el, az első noktornusban olvasott Ezékiel-históriához illeszkedve. A vízkereszti szermó és a pünkösdi szombatján olvasott homília mellett ez az egyetlen szöveg, amelynél az esztergomi megoldás nem követi a többségi vonulatot, de ez olyan mértékig rendhagyó, hogy minden kétséget eloszlat a benedikcionále és az esztergomi zsolozsma-lekcionárium által képviselt gyakorlat kivételes voltaival kapcsolatban. Kifejezésre juttatja azt is, hogy a lekcionárium XI. századi összeállítója nem volt híján eredeti ötleteknek. Inkább úgy érdemes elképzelnünk, hogy a homiliáriumot megszilárdultnak, kánoninak, közkincsnek tekintette, amellyel szemben nincs helye egyénieskedésnek. A szermonáriumot viszont úgy fogta föl, mint még szabad kibontakozási lehetőséget, ahol közmegegyezés hiányában érvényre juttathatja liturgikus alkotókészségét.

A kísérlet vége, amelynek célja az Esztergom XI. századi benedikcionáléja és XIII–XVI. századi breviáriumi közti kapcsolat kizárólagos voltának bizonyítása volt, egy viharvert, de győzedelmes flotta megmaradt hajóinak partotérésére emlékeztet. Az egész Európára kiterjedő összevetés nem kímélte a korábban bizonyító erejűnek vélt adatokat, de meghagyott belőlük néhányat, és különösen egyet, amely minden próbát kiáll. És ami talán ennél is fontosabb: megteremtette egy nagyobb és átfogóbb hadművelet feltételeit.

*Bis denis (~ undequadráginta) Phrygium conscendi navibus aequor, ...
vix septem (~ quattuor), convulsae undis Euroque, supersunt.*

²⁶ *Anno tricesimo Ezechieli prophetae caeli aperti sunt*: MR 67 351^v (691), BNS 311^r (630), BS (450). A zárójelben megadott számok az *usuarium.elte.hu* digitális oldalszámaira utalnak.

²⁷ Greg. Hom. in Ezech., PL 76,797.

A XI. századi zsolozsma-lekcionárium rekonstrukciója

T	Adv	H2	D	Hom	<i>Dominus ac Redemptor</i>	Greg. Hom. 1	=
T	Adv	H3	D	Hom	<i>Quaerendum nobis</i>	Greg. Hom. 6	=
T	Adv	QuT	f4	Hom	<i>Exordium nostrae redemptionis</i>	Beda. Hom. 1,1	=
T	Adv	QuT	f6	Hom	<i>Lectio quam audivimus</i>	Beda. Hom. 1,2	=
S	Ian		6	Ser	<i>Nostis fratres carissimi</i>	Fulg. Rusp. Ser. 4	~
T	Ep	H1	D	Hom	<i>Aperta est nobis</i>	Beda. Hom. 1,12	=
T	Ep	H2	D	Hom	<i>Quod Dominus noster</i>	Beda. Hom. 1,13	=
T	Ep	H3	D	Hom	<i>Docente in monte</i>	Orig. Hom. 54*	=
T	Ep	H4	D	Hom	<i>Ingrediente Domino</i>	Beda. Hom. 3,54	=
T	LXX	H1	D	Hom	<i>In explanatione sua</i>	Greg. Hom. 19	=
T	LXX	H2	D	Hom	<i>Lectio ... expositione non indiget</i>	Greg. Hom. 15	=
T	LXX	H3	D	Hom	<i>Redemptor noster praevidens</i>	Greg. Hom. 2	=
T	Qu	H1	D	Ser	<i>Licet nobis dilectissimi</i>	Leo. Ser. 40	~
T	Qu	H1	D	Hom	<i>Dubitari a quibusdam</i>	Greg. Hom. 16	=
T	Qu	H4	D	Hom	<i>Ecce appropinquante</i>	Beda. Hom. 1,21	=
T	Qu	H5	D	Hom	<i>Pensate fratres</i>	Greg. Hom. 18	=
T	Pasc	H1	f2	Hom	<i>In cottidiana nobis</i>	Greg. Hom. 23	=
T	Pasc	H1	f4	Hom	<i>Lectio ... quaestione animum</i>	Greg. Hom. 24	=
T	Pasc	H1	f6	Hom	<i>Evangelica lectio</i>	Beda. Hom. 2,3	=
T	Pasc	H1	S	Hom	<i>Lectio ... in superficie historica</i>	Greg. Hom. 22	=
T	Pasc	H2	D	Hom	<i>Prima lectionis</i>	Greg. Hom. 26	=
T	Pasc	H3	D	Hom	<i>Audistis fratres</i>	Greg. Hom. 14	=
T	Pasc	H6	D	Hom	<i>Potest movere</i>	Beda. Hom. 2,7	=
T	Pent	H1	S	Hom	<i>Quia ergo Dominus</i>	Anon.**	~
T	Trin	H1	D	Hom	<i>Sicut ex lectione</i>	Beda. Hom. 2,12	=
T	Trin	H2	D	Hom	<i>Hoc distare fratres</i>	Greg. Hom. 36	=
T	Trin	H3	D	Hom	<i>Aestivum tempus</i>	Greg. Hom. 34	=
T	Trin	H5	D	Hom	<i>Factum est autem cum turbae</i>	Beda. Hom. 3,5	=
T	Trin	H7	D	Hom	<i>Et in hac lectione</i>	Beda. Hom. 3,6	=
T	Trin	H10	D	Hom	<i>Lectionem brevem</i>	Greg. Hom. 39	=
T	Trin	H13	D	Hom	<i>Ecce quidam legis peritus</i>	Beda. Hom. 3,12	=
T	Trin	H14	D	Hom	<i>Leprosi non absurde</i>	Beda. Hom. 3,13	=
T	Trin	H17	D	Hom	<i>Hydropis morbus</i>	Beda. Hom. 3,16	=
T	Trin	QuT	S	Hom	<i>Dominus Redemptor noster</i>	Greg. Hom. 31	=
T	Trin	H20	D	Hom	<i>Textum lectionis</i>	Greg. Hom. 38	=
T	Trin	H21	D	Ser	<i>Anno tricesimo</i>	Greg. in Ezech. 2	!

T	Trin	H23	D	Hom	<i>Quaerentes Dominum</i>	Beda. Hom. 3,19	=
S	Ian		21	Ser	<i>Ambrosius servus Christi</i>	Ambr. (?) Epist. 1	=
S	Feb		2	Hom	<i>Sollemnitatem nobis</i>	Beda. Hom. 1,15	=
S	Iul		22	Ser	<i>Maria Magdalene quae fuerat</i>	Greg. Hom. 25	!
S	Aug		17	Ser	<i>Adest nobis dilectissimi</i>	Aug. (?) Ser. 194***	!

JELMAGYARÁZAT: = szinte egyetemes, a források túlnyomó többségére jellemző; ~ változékony, de többszörösen adatolt; ! egyelőre párhuzam nélküli | * Paulus Diaconus homiliáriumának közvetítésével | ** Ambrus (4) és Beda (2,4) Lukács-kommentárjából kompilálva | *** PL 39,2104

Forrásjegyzék

- Bourges *Ordo septem annorum ad ordinandas antiphonas Kyrie et alia in Adventum Domini secundum ecclesiae Bituricensis*. Petrus de Piasi – Bartholomaeus de Blavis – Andreas I. de Asula Torresanus, Venezia 1481.
- Braga *[Breviarium Bracarense]*. Ioannes Gherlinc, Braga 1494.
- Capua *Ordo breviarii secundum consuetudinem metropolitanae ecclesiae Capuanae*. Christianus Preller, Capua 1489.
- Gnézna *[Breviarium Gnesnense]*. Gerogius Stuchs, Nürnberg 1502.
- Halberstadt *Breviarii dioecesis Halberstadensis pars aestivalis*. Ioannes der Ältere Prüss, Strasbourg 1510.
- Köln *Breviarium secundum sacrosanctae ecclesiae Coloniensis maioris consuetudinem*. Hermanus de Ketwich Bungart, Köln 1500.
- Lyon *Breviarium camerae ad usum ecclesiae Lugdunensis*. Ioanneson Carcan, Lyon 1498.
- Magdeburg *Canonicarum horarum liber secundum ordinem rubricae sanctae ecclesiae Magdeburgensis*. Georgius Stuchs de Sulzbach, Nürnberg 1514.
- Mainz *[Breviarium Moguntinum]*. Ioannes Grüninger, Strasbourg 1487.
- Prága *Breviarius horarum canonicarum secundum veram rubricam ecclesiae archiepiscopatus Pragensis*. Georgius Stuchs de Sulzbach, Nürnberg 1502.
- Regensburg *[Breviarium Ratisponense]*. Georgius Reyser, Würzburg 1480.
- Róma *Psalterii ordo cum hymnis canticis et antiphonis iuxta ritum quem Romana servat ecclesia*. Nicolaus Girardengo, Venezia 1482.
- Rouen *Breviarium ad usum Rothomagensem*. [Guillelmus Le Talleur] – Martinus Morin, Rouen 1491.
- Salzburg *[Breviarium Salisburgense]*. Nicolaus de Frankfordia, Venezia 1482.
- Soissons *Breviarium secundum usum insignis ecclesiae Suessionensis. Pars hiemalis*. Reginaldus I. Chaudière, Paris 1534.
- Toledo *Psalterium secundum usum sanctae ecclesiae Toletanae*. Arnaldus Guillelmus Brocar, Alcalá de Henares 1515.
- Trier *Breviarium Treverense*. Iacobus Wolff de Pforzheim, Basel 1501.
- Trondheim *Breviarium ad usum ritumque sacrosanctae Nidrosiensis ecclesiae*. Ioannes Kerbriant – Ioannes Bienayse, Paris 1519. Kiad. *Breviaria ad usum rituumque sacrosanctae Nidrosiensis ecclesiae*. Børsum, Oslo 1964.
- York *Ordo breviarii secundum morem et consuetudinem ecclesiae Eboracensis Anglicanae*. Ioannes Hamann de Landaw, Venezia 1493. Kiad. Stephen Willoughby LAWLEY: *Breviarium secundum usum ecclesiae Eboracensis I-II*. Andrews & Co., Durham 1880. (Surtees Society 71, 75)